

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך יב, תשכ"א

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

שיטתו של אליעזר בן-יהודה בחידושו *

כבר לפני בן-יהודה חידשו מלים בעברית¹, אך בן-יהודה היה הראשון במחדשי מלים עבריות בהתמדה ובאופן שיטתי. הוא עסק בחידושי מלים לצורכי החיים הממשיים, ההולכים ומתחדשים לבקרים בדיבור ובעיתונות, במדע ובספרות. עיקר חידושו היו מלים לצורכי יום-יום, שעדיין לא היו קיימות בעברית החיה, שהייתה אז בחיתוליה.

מה הייתה דרכו של בן-יהודה בחידושו?

— „האפשרויות ליצירת שרשים חדשים בעברית מצומצמות הן”²; משום כך הציע בן-יהודה, תחילה, „יצירת יש מאין”, דהיינו: יצירת שרשים חדשים על ידי צירופי אותיות הא”ב העבריות — ללא כל כלל וטעם, „יצירת שורש חדש, של צירוף קולות חדשים, שלא היה כלל

* פרק מעובד מתוך עבודה סמינריונית, שנכתבה במסגרת

סמינריון של פרופ' ח' רבין בחוג ללשון עברית.

1. מביניהם כדאי להזכיר את מנדלי [1836—1917] (על חידושו ראה י”א זידמן, מנדלי מוכר ספרים כמחיה הלשון העברית, „לשוננו ז’, [תרצ”ו] עמ’ 205—218, 336—348); יחיאל מיכל פינס [1842—1913]; משה שולבוים [1845—1918] (ראו מאמרו של י” כנעני ב”לשוננו” ה’, תרצ”ג, עמ’ 299—331).

2. י” אבינרי, מהלך התפתחות הלשון העברית, עמ’ 31.

בלשון עד כה, והוא מה שקראו לו חכמי הלשון הגרמנים
Urschöpfung, בריאה מקורית³. והוא מוסיף: „ודוקא
המתנגדים ליצירות חדשות ומכניסים מלים זרות הם הם שכבר
פרצו הגדר והורו להלכה ולמעשה שיצירה יש מאין
מותרת⁴. ברור, שהצעה זו לא נתקבלה, והכול התנגדו
לה⁵, וכפי שנראה, בחר לו בן־יהודה דרכים אחרות
לחידושים, ועליהן אדבר עתה:

ראשית, נטל מלים מקראיות, שלא היו בשימוש,
והשתמש בהן להוראה אחרת מאשר זו שבמקרא, לעתים
ללא כל קשר עמה: אקדח, חברה, מניה, מערכת, נטיפה,
קדמה. שינויים אלו נעשו בהתאם לצורכי החיים ודרישותיהם.
גלגול משמעות זה גאל מלים רבות, שהיו גנוזות
עד כה במקרא ללא שימוש.

נוסף על כך נטל שרשים מקראיים ויצר על פיהם
צורות חדשות: מטבח⁶, מטריה, משקפת, משטרה, פצצה,
רכבת, תאורה ועוד הרבה. כך כתב כבר פרץ סמולנסקי⁷:

(3) „מקורות למלא החסר בלשוננו“, „זכרונות ועד הלשון“
ד', תרע"ד, ע' 10.

4. שם, עמ' 16.

5. ר' דבריהם של א"מ ליפשיץ, י איתן, ד' מלין ב„זכרונות
ועד הלשון“ ד'.

6. ר' ר' סיחון, חידושי הלשון של בן־יהודה, „הד החינוך“
ל"ה, תש"ך, גל' כג"כד.

7. „השחר“ י"א, תרמ"ג, עמ' 278. השווה גם דברי מגדלי

... בתחילה עלינו לשים לב לכתבי־הקודש לדלות מהם
הזה פנינים, אשר לא ראתה אותה עין עד כה, כי אמנם
יש ויש מלים הרבה בכתבי־הקודש, אשר איש לא שם עוד
אליהן את לבו, והנה תהיינה כאבני חן. במלים ובשרשים
מקראיים יכול בן־יהודה להביע מושגים, שלא הייתה להם
מלה בעברית.

כן יצר מספר שרשים עבריים חדשים עפ"י שמות
עצם פרטיים המצויים במקרא: אבץ (עפ"י השם
אבצן); אָהַד, אַהַד, אָהוּד (עפ"י אַהוּד — אף שכאן נסתייע
בשורש ערבי); הָגַר, הגירה, מהגר (שרש הרמוז בשם הפרטי
הגר; שורש ערבי); זמזום, זמזם (אולי על פי העם "זמזומים"
שבמקרא). אך אף אם שורש זה או אחר מצוי בשם פרטי
במקרא, הרי מבקש בן־יהודה להסתייע בשורש ערבי.

המקור השני והחשוב ביותר לחידושו הוא לשון
חז"ל: המשנה, התלמוד, והמדרשים. ממקורות אלו נטל
בן־יהודה מלים ושרשים ארמיים והפכם לצורות עבריות,
בעיקר על פי המשקלים הנפוצים (ר' להלן). כך למשל:
אָדִישׁ, אָדִישׁוֹת, גָּמִישׁ, גָּמִישׁוֹת, הַתְּגַנְדְּרוֹת, דִּיל, דֶּשׁ, זִים,
יָהַר, מְקוֹר וְעוֹד הרבה. מניתי כשלושים חידושים על פי
הארמית.

מו"ס (כל כתביו, מהדורת תשי"ז, בישיבה של מטה, ע' ת"מ):
... אדם זה אינו מבהל ברוחו להמציא כל זמן שיש לו מן המוכן,
ופיו לא ימהר לחדש דבר עד אם יבוא אל אוצרות קדמונים, יחפש
וימשש את כל מטמוני מסתרים, שמא ימצא הדבר, שהיה צריך
לענינו...".

גם משרשים עבריים שבלשון חז"ל חידש בן־יהודה :
הרבה, כגון: מנהג, ממוחטה, מפצע, מקלחת, מקנב, נגריה,
פלישה ועוד.

נוסף לכך נתן הוראות מיוחדות למלים המצויות
בלשון חז"ל: מְנוּי, מְנַח⁸, צביון, שרוול וכיו"ב.
ועל חשיבותו של מקור זה כמקור לחידושים אומר
סמולנסקין⁹: „אך עוד יותר מאלה (מלים ושרשים
מקראיים) נחוץ לנו לבקש מלים ארמיות וסוריות מהתלמוד
והמדרשים, כי אוצר כל חמדה ימצא בהם“.

כאן המקום להזכיר, שחידש גם על פי ארמית המקרא
וזו שבתרגומי התנ"ך, אמנם רק מעט: אבך, אברון, נְצַבָּה¹⁰.
וגם בדורנו ממש חודרים לתוך העברית מלים ופעלים
ארמיים, וכן מופרים משקלים שונים בהשפעת הארמית¹¹.

8. בשתי מלים אלו — מנוי, מונח — לסנינו תופעת הוצאת
מלים מין הקודש לחולין: מונח, למשל, נתייחד כשם לאחד מטעמי
המקרא, ואילו בן־יהודה חידשו בהוראה של טרמין.

9. שם, עמ' 279.

10. על פי המלה נצבתא המצויה בארמית המקרא (דניאל

ב, מא) בהוראת חזק, כוח.

11. דרך משל, המשקל מְפַעְלָה הנפוץ כל כך בעברית
החדשה — ובן־יהודה חידש על פיה 15 מלים — הוא משקל נקבה
של מְפַעַל, המשמש כמקור בארמית. על השפעת הארמית בימינו, ר' י
אבינרי, מהלך התפתחות הלשון העברית, עמ' 80 ואילך; כיבושי
העברית בדורנו, 1946, עמ' 72.

אף מן הערבית הרבה בן־יהודה לשאול מלים. בכך החלו כבר המתרגמים לבית אבן־תיבון. הם שאלו מלים ערביות ושינו צורתן על פי צורת המשקלים העבריים — וכך נהג גם בן־יהודה. הוא הכניס לתוך העברית שרשים ערביים, שלא היו קיימים כלל בלשון העברית. וכבר ציין י' אבינרי¹², שרוב המלים שנקלטו מן הערבית — בהשפעת בן־יהודה נקלטו.

מניתי למעלה מ־25 חידושים כאלו: דרך משל: אדיב, אהוד, הגירה, זורה, זבדה, לטף, מכתבה, צבר¹³, רבה ועוד. כדאי להביא כאן את דברי י"ח טביוב בדבר שאילת מלים ערביות: „לפי דעתי נחוץ להשתמש הרבה בעזרת שפה ערבית להרחבת שפתנו, כי סוף סוף אין הבור מתמלא מחוליתו, אלא שצריך לשנות את הבניינים הערביים המשונים לבניינים עבריים, אשר גזרתם ידועה לכול¹⁴“. ועל דבר זה חוזר בן־יהודה פעמים רבות בעיתוניו „האור“ ו„הצבי“.

ומאחר שהעברית והערבית לשונות קרובות הן, ממילא יש בשתיהן שרשים רבים הקרובים זה לזה, ולכן מלים

12. כיבושי העברית בדורנו, ע' 81. בחבר השפעת הערבית על חידושי בן־יהודה ר' מאמרו של מ' פיאמנטה, „לשוננו לעם“ קי"ח (תשכ"א), עמ' 150—158.

13. חידוש זה לא הובא במילון. ר' הערת א' בן־אבי ב„ישראל לארצו וללשונו“, תרפ"ט, עמ' 78, הערה 45.

14. „האור“ משנת תרנ"ג, גליון כ"ח.

ערביות אחדות נראות בעיני מדברי הלשון העברית
כעבריות טהורות, כגון: רציני, רשמי¹⁵, תמרון.

השפעה נוספת מצד הערבית על מחדשי הלשון בכלל,
ועל בן-יהודה בפרט, יש לראות בריבוי השמות המחדשים
בסיומת יָה: אבניה, ימיה, מטריה, נגריה, עיריה, עשביה.

אך לבסוף מן הראוי לציין, שהניסיון להזרים שרשים
ערביים לתוך העברית לא הצליח, כפי שהצליח הדבר לגבי
הארמית, משום שהמחדשים ביכרו לשם העשרת לשוננו את
הלשון הארמית, הקרובה אל העברית יותר מן הערבית.
אלו הם המקורות העיקריים לחידושינו. אולם גם
מלשונות אירופה שאב. בן-יהודה — „המתנגד הגדול למלים
לועזיות“ — הכניס לתוך העברית מספר מלים אירופיות,
בעל כורחו, כשלא הייתה לו מלה עברית מתאימה למושג או
לעצם מסוים. כך, בָּבָה — שלמראית עין נראה כאילו נגזרה
מן בבת עין¹⁶ — בירה¹⁷, טבון¹⁸ מברשה (שורש אָרִי,
15. שגיאה נפוצה היא אמירת רְשָׁמִי בפתח ובשין שמאלית

בהשפעת הערבית, במקום רְשָׁמִי, ר' י' פרץ, עברית כהלכה ב', עמ' 38.
16. החידוש הוא חיקוי לצליל המלה בלועזית: *poupée*

(בצרפתית), *Puppe* (בגרמנית), אך בן-יהודה מצא לה אחיזה גם
כשורש עברי קרוב.

17. לא הובא במילון. ר' י' קלוזנר, היסטוריה של הספרות

העברית החדשה ו', תש"י, עמ' 505.

18. שם. מקורה מלטינית *sapo*, אך בן-יהודה נטלה מן הצרפתית

savon, שם מצויה המלה בכ"ת רפה. הוא נתן למלה צורה עברית,
על משקל פֶּמוֹן, רחוק המקראיות.

שקיבל צורה עברית) 19; וכן המלים, שגזר משרשים יווניים שבלשון חז"ל ונתן להם צורות עבריות: אוורון, גבס, נקניק.

ועל הכנסת מלים לועזיות לעברית מעיר קלוזנר 20: "... וסימן לא-טוב הוא ללשון העברית, שקמה לתחייה, כשהמדברים בה בארץ-ישראל משתדלים להוציא מתוכה כל מלה לועזית שהיא" — כך נהג, למשל, מנדלי. ונכונה הערתו של א"מ ליפשיץ 21: "חידוש בלתי מוצלח מסוכן ללשון ממלה זרה, כי זו עתידה לצאת מן הלשון כעבור זמנה, בעוד שחידוש ידחוק רגלי מלים זרות".

אף על פי כן חידש בן-יהודה מספר מלים רב, שלא היו להם תמורות עבריות כלל, ושעד לתקופתו השתמשו במקומן במלים לועזיות בלבד, כך: אהדה (סימפתיה), אורית (רדיום), אפנה (מודה), ארד (ברונזה), חיידק (בקטריה), מברק (טלגרמה), מנח (טרמין), מכללה (אוניברסיטה), מקולית (גרמופון), מרשון (פרלמנט), עמונות (דימוקרטיה).

19. נגזרה מ־ Bürste בגרמנית, brosse בצרפתית. י קופמן, במילון האנגלי-עברי (עמ' xiv) מעיר: "נתקבלה בטעות". ביאליק התנגד למברשת, באשר השורש העברי בראש אין לו כל קרבת משמעות לשורש המלים מגרמנית או צרפתית, שמהן נגזרה מברשת. ר' אבינרי, כיבושי העברית בדורנו, עמ' 99; מילון חידושי ביאליק, עמ' 54, בע' משערת.

20. שם.

21. "החינוך" תרפ"ה, חוברת א', עמ' 28.

עצמאות 22 (אוטונומיה), שתפנות 23 (קומוניזם), תבחין

(קריטריון), ועוד ועוד.

גילוי מלים עבריות עתיקות והכנסתן לתוך העברית, בשינוי הוראה ממה שהובא במקורות, ממלא תפקיד חשוב בדחיקתן של מלים לועזיות מן העברית. כך, למשל, מלים מקראיות כמערכת, קדמה — השתמש בהן בן־יהודה למונחים לועזיים: רדקציה, פרוגרס. ובהתנגדו, בדרך כלל, למלים זרות, הוציא ממילונו מלים ארמיות ולועזיות שאינן שמיות (גם מקראיות), אף ש"כבר קנו להם זכות אורח גם בכתבי סופרינו היותר מצוינים"²⁴, והרבו להשתמש בהן: אפוטרופוס, מנדט, פילוסופיה וכיו"ב — אף שלא הציע מלים עבריות תחתיהן.

(הסיום יבוא בקונטרס הבא)

22. לא הובא במילון. ר' קלוזנר, אליעזר בן יהודה, תרצ"ט,

«לנצר» ע' ע' 54.

23. ר' הערת א' בן אב"י ב"ישראל לארצו וללשונו", ע' 4—5,

הערה 3.

24. ר' בריינין, כל כתבי א' תרפ"ג, ע' 233.